

сөздер: *қашықтан басқару, өздігінен жану, істен шығу, қолдан сұрыптау, өздігінен тозаңдану, қолдан тоқылған, шектен шығу, бас бостандығынан айыру, көргенінен жазбау, ойдан шығарылған, орнынан түсу, естен тану;*

көмектес септік + етістік тіркесті туынды сөздер: *ауамен салқындату, газбен жабдықтау, жұмыспен қамту;*

Меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестерінен пайда болған атаулар:

табыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *зейнетақыны жинақтау қоры; терістеуді терістеу заңы;*

барыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *еңбекке жарамдылық, жалға беруші, аязға төзімділік, тозуға төзімділік, жалпыға ортақ, пұтқа табынушы, әскерге шақырылушы, бөсекеге қабілетті, ведомствоға қарасты, құзға өрлеуші;*

жатыс септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *артта қалушылар;*

шығыс септік + есім сөз туынды сөздер: *өздігінен таралушылар, қалыптан тыс;*

көмектес септік + есім сөз тіркесті туынды сөздер: *бүмен жібіткіш, бауырымен жорғалаушылар, бетімен кетушілік, тозаңмен қоректендіргіш;*

Сонымен, меңгеріле байланыса келіп лексикалану негізінде жаңадан жасалған атаулар

қазақ тіл білімінде көптеп саналады. Бұндай тәсіл арқылы жаңа мағыналы туынды сөз жасау, әсіресе термин жасауға байланысты, фразалық тіркестерде белсенді қолданылады. Меңгеріле байланыста тұрған сөз тіркестерінің атаулық сипатқа ие болып, жаңа мағынада жеке туынды сөз ретінде жұмсалуды сөздік құрамды дамытатыны даусыз. Өйткені бұл сөздердің барлығы да сөздіктерге реестр ретінде енген атаулар. Біз осы атауларды мағыналық топтарға бөліп, жасалу жолдарына қарай топтастыруға тырыстық. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінен жасалған атаулар сөзжасамдық тұрғыдан арнайы зерттеуді қажет етеді.

Тіркестердің лексикалануы белгілі уақыт пен кеңістікке, ондағы әр алуан қызмет пен іс-әрекетке байланысты орындалады. Әрбір тіркестің өзіндік мағыналық жағынан лексикалану жүйесі бар екенін аңғарамыз.

1. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 782 б.

3. Уәлиев Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007. – 329 б.

4. Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

5. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 314 б.

6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Ж. Суйинжанова

Лексикализация словосочетаний и их семантические развития в казахском языке

В статье рассматривается лексикализация словосочетаний и их семантические развития в казахском языке.

J. Suyinzhanova

Phrases lexicalization and their semantic development in Kazakh language

In the article the phrases lexicalization and their semantic development in the Kazakh language are considered.

Г. Қ. Темірбекова,

ОҚПУ доценті, ф.ғ.к.

АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ

Атаулы сөйлемдер деп арнайы хабарлау мақсатында қолданылатын және осының негізінде предикативтілік пен модальділікті білдіретін синтаксистік мағына беретін, құрылымдық негізін атау тұлғасындағы немесе заттанған форма құрайтын сөйлемді айтамыз.

Мұндай атау септігіндегі немесе заттанған форма аясында құрылған арнайы хабарлауларды мына төмендегі мысалдардан көруге болады: 16 желтоқсан. 1986 жыл. Республика алаңы. Кеш. Айдала. Көлдің биік қабығы. Әлсіз жел. Иесіз қыстау. Ақан. Тілсіз бала.

Арнайы хабарлау дегеніміз сөйлеу адресатына болмыс туралы кейбір мәліметтерді жеткізу мақсатындағы ерекше коммуникативтік сөйлеу актын айтамыз. Адресат санасы мен сөйлеу адресатының болмысын мүшелей келе, оны тілдік құралдармен белгілеп, арнайы хабарлау дегеніміз санада объективті заттарды (заттар, көріністер, белгілер және олардың арасындағы детерминативті байланыс) бейнелейтін және айтушы тарапынан оларға субъективті қатынасты біріктіретін тілдік қатынас, құрал коммуникативті жағдайдың белгісі болып табылады [1,14].

Атаулы сөйлемдер өздерінің референттік қызметін әртүрлі орындайды, әртүрлі денотатты мағына береді. Денотатты мағына дегеніміз синтаксистік конструкцияның номинативті (атаулы) құралымен көрсетілген болмыстың шындықтағы немесе қиялдағы объекті туралы жеке көрінісін айтамыз.

Атаулы сөйлемдердің денотатты мағынасы жағдайдың белгісін немесе заттық атауын білдіретін болмыс туралы жеке көрініске қызмет етеді. Бұлардың бәрі бейнелеудің арнайы объекті өзіндік мән, маңыз ретінде қолданылады.

Атаулы сөйлемдердің мағыналық ерекшелігі арнайы сипаттағы сигнификатты және денотатты мағынамен байланысты болады.

Сигнификатты мағына заттың атауы беретін, сол зат туралы түсінікпен сәйкес, атаулы (бір құрамды есімді) конструкциялар. Бір құрамды есімді пікірдің денотатты мағынасы сөйлемді тікелей жүзеге асырушы ретінде заттың жағдайы туралы хабарлаумен байланысты. Денотатты мағына коммуникативті сөйлеу актына қатысушылар санасындағы болмысты бейнелейді, ал болмыс фрагментінің өзіне тең емес және тілдік сәйкестікте заттың сөз-түсінік түріндегі және шындық пен қиялдағы зат туралы жеке көрінісіне негізделеді [2,18].

Көптеген тілдік қатынастарда белгілеудің шындық объектілері қатынаспайды, тек олардың денотаттары мен белгілері ғана қолданылады, өйткені ол белгілер біздің дүние туралы, оның біздің санамыздағы объектілерімен сәйкес келеді. Олай болса, Алғашқы қар деген атаулы сөйлем сөйлеуде табиғаттың бір көрінісі бір мағына береді. Пікірдің денотатты мазмұны бірдей – алғашқы қардың түсуімен байланысты табиғаттың шындық қалпы туралы хабарлау.

Пікірдің немесе сөйлемнің мағыналық ұйымдасуы табиғат құбылысымен байланысты Алғашқы қар туралы хабар көптеген ассоциацияға толы болғанымен, сигнификатты және денотатты деңгейде бір компонентті болады. Олардың ойдағы және тілдегі кейбір бейнеленуі келесі сөйлемдердің мазмұны болады.

Атаулы сөйлемдер предикативті белгі ретінде тұрмыс процесін білдіре алмайды. Олардың құрамында етістіктің нольдік формасы болмайды, байланыстырушы уақытқа және модальділік мағынасынан бөлек, баяндауыштың бастауышқа формальды грамматикалық тәуелділігін көрсетеді, баяндауышты бастауышпен байланыстырады. Байланыстырушы тек екі синтаксистік компоненттен тұратын, бастауышты-баяндауышты қатынастағы грамматикалық байланыста қолданылуы мүмкін.

Атаулы сөйлемдерде екі бөлек мағыналы компоненттер де, бастауышты – баяндауышты қатынас та жоқ, байланыстырушы жоқ, болуы мүмкін де емес.

Атаулы сөйлемдердің құрылымдық және предикативті негізін тәуелсіз қолданыстағы зат есім формасы құрайды. Мысалы: Қыс. Ымырт.

Атаулы сөйлем айтушының қабылдауымен шектелген, уақыт шеңберіндегі табиғаттың қалпын белгілейді.

Атаулы сөйлемдердің маңызды ерекшелігі зат есім мен атрибутивті сөз тіркесінің тәуелсіз сөз формасынан тұратын синтаксистік құрылым ретінде ғана емес, бұл тәуелсіз сөз формасы доминантты қалыпта, бірақ арнайы интонациялық құрылымда іске асырылады[3].

Атаулы сөйлемдердің грамматикалық схемасы - есімнің тәуелсіз формасы мен хабарлы, бұйрықты интонациямен сәйкес келетін қосынды.

Есімді конструкциялардағы интонация пікір деңгейінде, яғни сөйлемнің нақты іске асуында, сөйлем схемасы, сөйлем моделі деңгейінде мағыналы, себебі мұнда интонация предикаттық мағынаны білдіретін бірден-бір грамматикалық құрал болып табылады, объективті модальдылық мағынасы хабарлау жағдайында заттық бейнелеу тәсілі ретінде коммуникативті қатынастың субъективті жоспарын құрайды, хабарлау түрлеріне бөледі.

Атаулы сөйлемдер моделі интонацияны қажетті және міндетті (конструкциялық) құрастырушы компонент ретінде қолданады.

Алайда интонацияны зерттеушілер сезімнің әртүрлі қалпында интонацияның барлық жеті негізгі түрлерін көрсете алатындығын көрсетеді. Осыған байланысты, арнайы көрініс грамматикалық және коммуникативтік мағына интонациямен тиянақталмаса, пікір дифференциациясының бірден-бір құралы ретінде интонация қаралмайды.

Хабарлаудың сипаты (констатация, бұйрық) нақтылы сөйлеу актында сөйлеу адресаты пікірдің интонациясы бойынша ғана емес, оның денотаттық мағынасымен анықталады, бірақ адам психикасының қабілетіне сәйкес хабарлауды толығымен бағалау, айтушының көңіл-күйін, сезімін, хабарлау актына қатысушылардың арасындағы коммуникативті және әлеуметтік қатынас пен орын, болмыстың фрагменттері мен оқиғаларының арасындағы детерминатты байланысты ескере отырып, басқаша айтқанда, пікірді туғызған ортаны бағалау. Әсіресе, пікірдің сәйкестігі және денотатты мазмұны сөйлеу адресатына жіберілген хабарлауды бірдей қабылдауға мүмкіндік береді.

Атаулы сөйлемдердегі интонацияның құраушы (конструктивті) мәні модальды-предикативті мағынаны бейнелеудің формальды құралы ретінде, сөйлемді құрастыруға қатысқандығымен шектелмейді, атаулы сөйлемдердің интонациялық көрінісі бүтіндігімен және өте күрделілігімен анықталады. Сөйлемнің құрылымдық негізіне кірмейтін элементтердің синтагматикалық актуализациялануы және синтагмалық мүшеленуіне рұқсат етілмейді.

Атаулы сөйлемдердің интонациялық көрінісінің бүтіндігі оның тема-ремаға мүшеленбейтіндігімен түсіндіріледі, себебі интонациялы-құрастырушы тема-ремалық мүшелену психологиялық байланыс элементтерін бейнелейді және тілімізде предикативтілікті атрибутивтіліктен ажырататын белгі ретінде қызмет етеді [4].

Заттық категория - шындықты грамматикалық тәсілмен көрсетудің бір түрі. Атаулы сөйлемдерде затты-қалыптық атаулар жүзеге асырады. Заттың шындығы туралы хабар бірінші орында тұрады. Атаулы сөйлемдердегі заттың шындығы туралы хабар, заттың бар екендігі, саны туралы хабарлаумен тең емес. Заттың бар екендігі, саны туралы хабарлау іс-

әрекетке, етістікке сүйенеді, ал заттың шындығы туралы хабарлау зат есімге тән, заттық категорияға сүйенеді. Заттың шындығы туралы хабарлау бұл санада зат елесінің (бейнесінің) шындығы туралы хабарлау. Елестету мазмұнын құбылысты немесе затты тікелей бақылаумен сипатталуы мүмкін, яғни болмыс фрагментінің уақытқа байланысты барлығымен сәйкес келеді. Елестету мазмұны затты немесе құбылысты қабылдаумен байланысты. Ауада мотор үнін естіп: “Самолет” дейміз.

Атаулы сөйлемнің мәні біреу-ақ: жағдайды бір сөзбен – зат есіммен белгілеп, санамызда заттың шындық көрінісін елестету.

Зат есімнің тәуелсіз формасы мен интонациямен берілген атаулы сөйлемдер уақыт ерекшелігін белгілейді. Сондықтан да атаулы сөйлемдердегі уақыт мағынасы грамматикалық категория емес, олардың модальдылығына қатысты дерексіз логикалық мағына. Кейде бұл дерексіз логикалық мағынаны “темпоральды” деп те атайды, темпоральдық немесе объективті уақыт тек морфологиялық немесе лексикалық құралдармен берілуі мүмкін және де уақытты барлық тілден тысқары контекст элементтерімен де берілетіндігін айтады. Мысалы: Қыстың басы. Ышқынған долы боран. Кеш. Ымырт жабылған кез. Бұл сөйлемдерде осы шақ мағынасы сөйлемнің синтаксистік құрылымында бейнеленген.

Атаулы сөйлем құрылымы олардың контекстік аумағына қарамай-ақ, тек осы шақта қабылданады. А. М. Пешковскийдің көрсеткеніндей, осы шақ белгісімен уақыттың грамматикалық (синтаксистік) мағынасын берудің айғағы ретінде осы сөйлем түрінің құрылымы қызмет етеді. Олай болса, атаулы сөйлемдерде уақыттың грамматикалық мағынасын беру үшін тіл жүйесінде арнайы формальды лексика-грамматикалық көрсеткіштері жоқ екендігін байқаймыз [5;127].

Атаулы сөйлемдер - бұл өзіндік синтаксистік құрылым, екі құрамды толымды сөйлемдерден ерекшеленетін өзіне тән белгілері бар бір құрамды сөйлемнің өзіндік бір түрі.

Атаулы сөйлемдердің өзіне тән ерекшелігі, біріншіден, пропозициялы емес, байындаумен сәйкес емес мағыналық құрылымда субъект-предикаттық қатынас құра алмайды. Оның мағыналық (логикалық, сигнификаттық) мазмұны ойдың формасы - түсінікпен беріледі, яғни затты, оқиғаны мүшелемей, зат есімнің негізгі мағынасында береді. Атаулы

сөйлемнің құрылымдық-мағыналық мәні бұл сөйлемдерді ұйымдастырушы тұрлаулы мүше арнайы синтаксистік позицияда тұрады, атрибуттік қатынастан басқа ешқандай синтаксистік қатынасқа араласпайды және синтаксистік мағынасы тек осы шақта айтылады.

1. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). – Алматы, 1999. Фил. ғыл. докт. ...дисср. автореф.

2. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі 1992.-248 б.

3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі.А., “Мектеп” 1983. 165б.

4. Сәдуақасұлы Ж. қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері (етістік бас мүшелі сөйлемдер): филол.ғыл. док. дисс. Авторефераты. -Алматы, 1997. - 54 б.

5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.3-е. М-Л., 1928. -с. 467.

Г. Темирбекова

Лексическое и грамматические знаки назывного предложения

В данной статье рассматриваются лексическое и грамматические знаки назывного предложения в казахском языке.

G. Temirbekova

Lexical and grammatical signs of denominative sentences

This article discusses the lexical and grammatical signs of denominative sentences.

А. Т. Тураева,

ОҚПУ доценті, ф.ғ.к

ЖІКТЕУ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ БЕЛГІЛІЛІК МӘНГЕ ҚАТЫСЫ

Қазақ тілінде нақтылы-жақты сөйлемдер 1 және 2-жақ тұлғасындағы есімдіктер арқылы көрініс табады. *Мен, сен, біз, сіз* есімдіктері бастауыш қызметінде жұмсалған сөйлемдер әрдайым нақтылық мәнде жұмсалады, себебі аталған есімдіктер сөйлеу актіне қатысушыларды білдіріп, ең анық, нақты, белгілі болып табылады.

1-жақ жіктеу есімдіктерінің мағынасы нақты, анық болып келеді.

Мынадай сұрапыл кезде бұл қалада тұрып болар емес, мен кеттім, бұл топан басылған күні сатармын (Ә.Кекілбайұлы, Кек. 69-бет).

Бұл жығылғаны, мен жеңдім, - деп сартабайды салсын кеп (Ә.Кекілбайұлы, Бәсеке. 166-бет).

Астапыралда! Қаза қылған күндерім де болған екен. Бірақ оған мен жазықтымын ба? (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том. 133-бет.). *Мен* өз еркіммен сенің етегіңнен ұстауға ырзамын, мырзам, мен сенен қалмаймын, мені алып кет, әйтпесе мен өлемін! – деп безектеді (Аймауытов Ж. Шығ. 2-том, 221-бет.).

Мен таңқы мұрын, бадырақ көз, шұнақ құлақтау, жарбақтау, кірпі шаш, қырыс маңдай, қара сұр жігітпін. Жасым 35-те. Әкем Тойбазар, өзім Мұқаш болғалы аузым асқа,

ауым атқа жарыған емес. Ес біле есікте жүрдім.

Ә дегенде құны жоқ, былық, сараң, жаман Төлеубай дегеннің қозысын бақтым. Ел жайлауда, көк шалғында қымызға қызып, гуілдеп, мас боп жатқанда, мен босағада отырып, жырық сары тостағанмен саумал ішіп, дамбалым борша-борша, шекпенім өрім-өрім болып, жалбаңдап, үй іздеген қозыны ауылдан шығара алмай, дедектеп, кейіп, жыламсырап жүргенім. Балалар алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап, шуылдасып, асыр салып, қой күзетіп, өлең айтып, думан қып жатқанда «таңертең оянбайсың, жат» деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным. Әсіресе шырт ұйқыда жатқанда: «Тұр, қозы ағыт!» деп байдың бүйірден теуіп оятқаны-ақ жаныңа батады-ау. Амал жоқ, бүрсеңдеп жүріп қозы ағытып, бір тостаған іркіт ішіп, көзіңді уқалап жөнелесің. Күн қызғанша жүгіріп, қашиқан қозымен арпаласып, айғайлап, тас жіберіп жүргенің (Аймауытов Ж. Шығ. 156-бет).

Бірінші жақ тұлғалы есімдік сөйлемде белсенді субъект болады, сол себепті мұндай жіктеу есімдіктер белгілілік мәнінде ғана жұм-